DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84590.1508

CC BY

Shahnameh Attributed to Moharrami; another Document on Shahnameh Composing in Ottoman Territory

Received: September 24, 2023/ Accepted: February 19, 2024

Hamid Reza Kharazmi[1], Seyyed Amir Jahadi Hosseini[2]

Abstract

Epics are literary works on the heroes of a nation and show their ideals in the best possible way. A *Shahnameh*, attributed to Moharrami, is an epic written in a style similar to that of Ferdowsi's *Shahnameh*. This study tried to see where and when the *Shahnameh* attributed to Moharrami was written, what textual features it has, and in what aspects the *Shahnameh* has followed Ferdowsi's *Shahnameh*. This study adopted as descriptive-analytical method and used library resources. The comparative study focused on the text of the *Shahnameh* attributed to Moharrami and introduced it. It then examined its impact from Ferdowsi's *Shahnameh*. Finally, the rhetoric and aesthetic issues of the work were explored. Malek al-Shoara Bahar mentions "Moharrami" or "Mojremi and

Kashf al-Zhonoun mentions the name of a poet called Moharrami. Moharrami holds the linguistic and literary traditions of Khorasan in his descriptions and praises. Many issues clearly show that the poet has directly followed Ferdowsi. Among the issues are: Enormous use of the characters and heroes, the use of words and expressions specific to *Shahnameh*, and following Ferdowsi's style in his description of the scenes and characters.

Keywords: Shahnameh attributed to Moharrami, Ferdowsi's *Shahnameh*, Ottomans, Bayazid II.

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. (Corresponding author)
E-mail: hamidrezakharazmi@uk.ac.ir

2. Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: jahadi@uk.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Epics are the narratives about heroes of a nation, manifesting their ideals in the best possible way. Epics have had a high status and significance in Iran due to the attacks of various ethnic peoples and Iran's specific geographical location. Narrating epic stories was still a significant principle in the cultural attitude of Persians despite the dominance of non-Iranian rulers. Seljuk Turkmens defeated the Ghaznavids and ruled Iran for many years and became the cultural presenters of the country. Establishing a big empire, they conquered Eastern Rome and Asia Minor and took Persian with them to these territories. When Seljuqs entered Roman's territory, Ferdowsi's *Shahnameh* attracted more attention. A so-called *Shahnameh*, attributed to Moharrami, was one of the works that had been written in a style like that of Ferdowsi's *Shahnameh*. The work was on the conquests and invasions of Bayazid II in the late 9th and early 10th centuries AH. This study tried to answer the following questions: 1) Where and when was the *Shahnameh* attributed to Moharrami written? 2) What are the textual features of the *Shahnameh*? 3) In what aspects the *Shahnameh* has followed Ferdowsi's *Shahnameh*? Not specific study has been so far conducted on the Shahnameh attributed to Moharrami, which is in Persian and describes the conquests of one of the Ottoman Pashas. So, conducting this study is very significant as it is the first time that the precious work, abundant with important historical reports and values, is introduced and textually analyzed to see its impact from Ferdowsi's *Shahnameh*.

2. Method

This descriptive-analytical study was done using the library resources. Doing a comparative study, this study focused on the text of a *Shahnameh* attributed to Moharrami and introduced it. It then examined its impact from Ferdowsi's *Shahnameh* in four parts. Finally, the *Shahnameh* was explored in terms of rhetoric and aesthetic issues.

3. Results

The *Shahnameh* attributed to Moharrami does not bear the name of its author, but considering the title of the work, it can be said that the poet's name was Moharrami. The only source that mentions the name of the author is Haji Khalifeh. Malek al-Shoara Bahar also wrote about this work: Shahnameh Moharrami or Shahnameh Mojremi (شاهنامه محرمی یا مجرمی), with the pen name "Mostofi", must be composed in 943 AH for Sultan Bayazid bin Sultan Muhammad, the Ottoman Sultan. The name

of the work has not been mentioned and there is not any authentic document showing exactly that this work has been composed by Moharrami, called "Shahnameh attributed to Moharrami". It seems that this work was completed in the 13th year of reign of Bayazid II. The king was born in 851 and ruled for 31 years from 1481 to 1512 AD i.e., from 877 to 918 AH.

In the last verses of the work, composed to make an apology to the king, the poet utters his devotion and apology to Ferdowsi in words abundant with humility. The poet's ideal and thought in composing Shahnameh attributed to Moharrami is the same utopia that Ferdowsi describes in his Shahnameh through the roles of kings and warriors. The poet resorts to characters and heroes for commutating symbols, parables, and conceptual metaphors. Out of the total verses of this Shahnameh and in different situations and scenes, 41 verses allude to the characters and heroes of Ferdowsi's *Shahnameh*.

4. Conclusion

Moharrami comes from the east of Iran. His words indicate that he was born in the east of Iran and entered the court of Bayazid II since Anatolian kings accepted his lofty words. Bayazid II ruled from 877 to 918 AH and Moharrami describes thirty years of his rule. There is no trace of the name of Moharrami in the book. Malek al-Shoara Bahar, however, mentions "Moharrami" or "Mojremi. *Kashf al-Zhonoun* mentions the name of a poet called Moharrami. Maybe, referring the very source, Malek al-Shoara Bahar mentioned the name of the poet who talks about Bayazid's life as Moharrami or Mojremi. The poet talks very slightly about his life. Considering the descriptions, we can say undoubtedly he is from the east of Iran. The poet holds the linguistic and literary traditions of Khorasan in his descriptions and praises. He looks at the world and all its belongings just as Ferdowsi depicts in his epics and as Farrokhi and Manouchehri point out in their praises. The poet follows Ferdowsi's *Shahnameh* many times in composing the epic, from using the images to depicting the scenes, but shows specific creation in describing some scenes. Many clues show that the poet has directly followed Ferdowsi, such as enormous use of the characters and heroes, the use of words and expressions specific to *Shahnameh*, and following Ferdowsi's style in his description of the scenes and characters.

DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84590.1508

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید.

نشریهٔ علمی *جستارهای نوین ادبی*، شمارهٔ ۲۲۳، زمستان ۱۴۰۲، صص ۴۵-۷۳
مقالهٔ پژوهشی

شاهنامهٔ منسوب به محرمی، برگی دیگر از شاهنامه‌سرایی در سرزمین عثمانی

تاریخ دریافت: ۲ مهر ۱۴۰۲ / پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۲

حمیدرضا خوارزمی[۱]، سیدامیر جهادی حسینی[۲]

چکیده

بعد از فتوحات سلجوقیان در آسیای صغیر، زبان و فرهنگ پارسیان با آنان وارد این خطه شد و در دوره‌های سپس‌تر به دلیل انس و علاقهٔ شاهان سلجوقی و عثمانی به فرهنگ پارسی، بخصوص اثر گران‌قدر فرزانهٔ توس، از دو جهت این اثر ارزشمند را مد نظر قرار دادند: سرودن آثاری به سبک و سیاق شاهنامه و ترتیب‌دادن ترجمه‌هایی از این نامهٔ خسروان. یکی از آثار پدیدآمده در دوران یادشده، شاهنامهٔ منسوب به محرمی است که کشورگشایی و لشکرکشی‌های بایزید دوم را به رشتهٔ تحریر درآورده و بسیار از نکته‌های ارزشمند تاریخی را در این گیتی‌ستانی یادآور شده است. نگارندگان در این پژوهش ابتدا به معرفی مفصّلی از شاهنامهٔ منسوب به محرمی پرداخته، تأثیرپذیری شاعر از شاهنامهٔ فردوسی نشان داده‌اند. حاصل این پژوهش این است که شاعر سبک حماسی را با الگوی سرودن قصاید مدحی در هم آمیخته و سعی کرده در صورت‌های بیانی بخصوص تشبیه نوآوری‌هایی داشته باشد. این اثر در چندین مورد تحت تأثیر شاهنامه بوده است: تأثیر مستقیم از ابیات بخصوص توصیف دقایق جنگ، استفاده از تعبیرات و اصطلاحات، ذکر مضامین حماسی، یادکرد قهرمانان شاهنامه.

کلیدواژه‌ها: شاهنامهٔ منسوب به محرمی، شاهنامهٔ فردوسی، عثمانیان، بایزید دوم.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. (نویسندهٔ مسئول)
E-mail: hamidrezakharazmi@uk.ac.ir
۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
E-mail: jahadi@uk.ac.ir

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسأله

حماسه داستان‌های روایی از قهرمانی‌های یک ملت است که آرمان‌های آنان را به بهترین وجهی نمودار می‌سازد. در سرزمین ایران به دلیل تهاجم اقوام مختلف و موقعیت جغرافیایی خاص، داستان‌های حماسی به دلیل ارزش‌های قومی و میهنی، ارزش و اهمیت ویژه‌ای داشتند و این سنّت با وجود حاکمان غیر ایرانی، همچنان اصل مهمی در نگرش فرهنگی پارسیان بود. ترکمن‌های سلجوقی بعد از غلبه بر غزنویان، سال‌ها حاکمان این سرزمین و در ادامه سفیر فرهنگی این خطه گردیدند و با ایجاد امپراطوری وسیعی، موفق به فتح روم شرقی و تصرف آسیای صغیر شدند و زبان فارسی را با خود به این سرزمین بردند و تخم زبان فارسی را در این سرزمین پراکندند. از بین آثار ارزشمند زبان فارسی که به مانند زنجیری اقوام مختلف را به هم پیوند می‌داد، شاهنامهٔ فردوسی بود. این کتاب از دو جهت ارزش و اهمیت داشت: اول اینکه ترجمان زبان اقوام ایرانی بود؛ دوم اینکه کیمیاگری و قدرت ساحری فردوسی در نظم این روایت‌ها، یک اثر منحصربه‌فرد را به جامعهٔ هنری و ادبی عرضه کرد. سلجوقیان هم به مانند غزنویان علاقهٔ خاصی به فرهنگ و تمدن ایرانی داشتند و آثاری چون شاهنامهٔ فردوسی این اشتیاق و دلبستگی را دوچندان می‌کرد. انتخاب نام شاهان سلجوقی بخصوص در آسیای صغیر از اسامی والای شاهنامه گواه خوبی به این تمایل و تعلق است. نام‌هایی چون کی‌کاووس، کی‌خسرو و کی‌قباد در شناسنامهٔ چندین سلطان سلجوقی در روم دیده می‌شود.

بعد از ورود سلجوقیان به دیار رومیان، شاهنامهٔ فردوسی همواره مورد توجه بود. از قدیمی‌ترین ترجمه‌های شاهنامه به زبان ترکی می‌توان به ترجمهٔ شخص ناشناسی در زمان سلطان مراد دوم به سال ۸۵۴ ه.ق اشاره کرد (افشار، ۱۳۴۷، ص. ۱۱۱؛ نوروزی و آب‌برین، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸). شاهنامهٔ یادشده به نثر است. سال ۹۱۶ فردی به نام تاتار علی افندی، زمان قانصوه غوری از پادشاهان ایران‌دوست مصر، ترجمهٔ کامل شاهنامه را به شعر ترکی انجام داد (مول، ۱۳۵۴، ص. ۶۴) ترجمهٔ منظوم شریف‌بن احمد در شصت‌هزار بیت در سال ۹۱۹ هم از آثار قابل ذکر است (نوروزی و آب برین، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸). ترجمه‌های دیگری یا از کل شاهنامه یا از داستان‌های منتخب، در زمان‌های بعدتر چه به نظم یا به نثر به ثبت رسیده است.

از شاهنامه‌هایی که به تأسی از شاهنامهٔ فردوسی و بر همان سبک و سیاق سروده شدند می‌توان به چند نمونه اشاره کرد: غزانامهٔ روم از کاشفی سال ۸۴۸ در جنگ سلطان‌مراد دوم با اروپاییان، مثنوی خنکارنامه یا تواریخ آل عثمان اثر میرسیدعلی بن مظفر طوسی در شرح لشکرکشی‌های محمد فاتح، مثنوی وقایع سلطان بایزید اثر فتح‌الله عارف

دربارهٔ جنگ بایزید دوم با برادرش سلیم، سلیم‌نامهٔ ادایی شیرازی از محمدعلی شیرازی در ذکر تاریخ سلطان سلیم، سلیم‌شاه‌نامه در شرح فتوحات سلطان سلیم، سلیم‌نامهٔ منثور وقایع عصر سلطان سلیم اول از جلوس تا وفات، فتوحات سلیمانی در شرح جنگ‌های سلیمان اول، فتوحات جمیله در شرح لشکرکشی سلیمان اول به مجارستان، شاهنامهٔ عارف یا سلیمان‌نامه از فتح‌الله عارف در شرح جنگ‌های سلیمان قانونی، غزای سلیمانی در تاریخ فتوحات سلیمان اول، شاهنامهٔ تاریخ سلطان‌سلیمان اثر عبدالله غباری، شهنامهٔ سلیم دوم از لقمان آشوری ارموی، شهنشاهنامهٔ مراد سوم شامل حوادث سال‌های ۹۸۲ تا ۹۹۰ اثر علاءالدین منصور، شاهنامهٔ بهشتی در شرح جنگ‌های مراد سوم با محمد خدابنده، فتوح‌العجم در باب فتح تبریز از جمالی بن حسن شوشتری سال ۹۹۴(ریاحی، ۱۳۶۹، ص. ۱۴۶-۱۴۹) شاهنامهٔ بایزید دوم از الیاس بن خضر مشهور به اوزون فردوسی یا فردوسی طویل که شاهنامه مفصّلی برای سلطان بایزید نوشت ولی سلطان به شاعر امر کرد هشت مجلد از این کتاب را انتخاب کند و بقیه را بسوزاند. مؤلف ناراحت شد و بلاد روم را ترک کرد و به ایران رهسپار گردید (حاجی خلیفه، ۲/۱۹۴۱، ص. ۱۰۲۶).

شاهنامهٔ منسوب به محرمی ازجملهٔ آثاری است که به سبک و سیاق شاهنامهٔ فردوسی در اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری سروده شد که در ادامه ضمن معرفی کامل، بیان اوضاع‌واحوال شخصی سراینده، درنهایت به تأثیرپذیری این اثر از شاهنامهٔ فردوسی خواهیم پرداخت. پرسش‌هایی که نگارندگان در پی پاسخ به آن هستند:

۱. شاهنامهٔ منسوب به محرمی در چه دوره و در کجا سروده شده است؟

۲. این شاهنامه دارای چه محتوا و چه خصوصیات متنی است؟

۳. اثر یادشده در چه مواردی تحت تأثیر شاهنامهٔ فردوسی بوده است؟

۱-۲. پیشینه و اهمیت پژوهش

در مورد ترجمه‌های شاهنامه به زبان ترکی یا پدیدآمدن آثاری به شیوه و اسلوب این کتاب ارزشمند آثاری به رشتهٔ تحریر آمده‌اند: محمدامین ریاحی در کتاب ارزشمند زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، در طی چند فصل به این تأثیر پرداخته است (ن. ک: ریاحی، ۱۳۶۹). نوروزی و آب‌برین در مقالهٔ «شاهنامه در ادبیات ترکی» ابعاد مختلف تأثیر شاهنامه در زبان و ادب ترکی را بررسی کرده‌اند و بر این اساس، رواج سنّت شاهنامه‌نویسی، ترجمه‌های شاهنامه، اهمیت شاهنامه در تاریخ‌نگاری ترکی مورد بحث قرار گرفته است.

بکیر شیشمان و محمد قوزی‌باش در کتاب تأثیر شاهنامه بر فرهنگ و ادبیات ترك، تأثیر شاهنامه‌را در فرهنگ و ادبیات ترکی از نظر عناصر اساطیری، داستانی، افسانه‌ای و تاریخی بررسی و تحلیل کرده‌اند (شیشمان و کوزوباش: ۲۰۰۸).

در مورد شاهنامه منسوب به محرمی که شاهنامه‌ای به زبان پارسی در وصف فتوحات یکی از پاشایان عثمانی است، هنوز پژوهشی صورت نگرفته است و اهمیت این پژوهش از این جهت است که برای نخستین بار این اثر ارزشمند که پر از نکات تاریخی مهمی است، معرفی و از جهت تأثیرپذیری از نامهٔ نامور استاد توس مورد تحلیل و متن‌شناسی قرار می‌گیرد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. نام نویسنده و زمان سرودن اثر

نام نویسنده در این اثر نیامده است و با تکیه بر عنوان اثر می‌توان گفت، لقب شاعر محرمی بوده است. تنها منبعی که از آن نام برده، حاجی خلیفه است که دراین‌باره می‌نویسد: شاه نامه... نظم المحرمی ایضاً و توفّی سنهٔ ۹۴۳ ثلاث و اربعین و تسعمأتهٔ منها...(حاجی خلیفه، ۱۹۴۱، ج۲/ص. ۱۰۲۶). ملک‌الشعرا بهار هم داخل جلد این نسخه مرقوم فرموده: باید شاهنامه محرمی یا مجرمی تخلص مستوفی در ۹۴۳هجری باشد که برای سلطان بایزید بن سلطان محمد، سلطان عثمانی گفته است (شاهنامهٔ محرمی، گ ۱ a). چون در تمام اوراق این اثر هیچ نامی از شاعر به میان نیامده است و سند معتبری دال بر سرودن این اثر به نام محرمی در دست نیست، از عنوان «شاهنامهٔ منسوب به محرمی» استفاده خواهد شد.

ظاهراً زمان اتمام دفتر شعر، سال سی‌ام سلطنت پادشاه بوده است؛ بایزید دوم، متولد سال ۸۵۱ از سال ۱۴۸۱ تا ۱۵۱۲ م، یعنی از سال ۸۷۷ تا ۹۱۸ ه.ق سی‌ویک سال پادشاهی کرد[1]. دورهٔ اتمام سرودن این دفتر سال ۹۱۷ ه.ق بوده است.

تو سی‌ساله شاهی و تاریخ آن   برون است از حد شرح و بیان
(گ۹۰a)

همان‌گونه که اشاره شد، شرح روشنی در منابع از شاعر وجود ندارد. از لابه‌لای اشعار، حالت و زندگی شاعر نمودار می‌شود و از کنارهم‌گذاشتن آن‌ها می‌شود دورنمایی از ذهن و زبان شاعر را تصویر کرد. به‌گونه‌ای که پیداست تمایلات درویشی یکی از شیوه‌های زندگی شاعر بوده و زمانی‌که کار و انقلاب جهان را دیده است، هوای سفر کرده:

هوای سفر در سرم خانه کرد   ز خویشم به یکبار بیگانه کرد
(گ۱۲b)

مطابق روایت شاعر در لابه‌لای اشعار، از قید خویش و دیار می‌گذرد. ظاهراً شهر و دیار شاعر شرق ایران بوده

است و این از بیتی در لابه‌لای متن مشخص می‌شود:

شـدم خـاک در کـنج شـهر هـرات   کـه خـاکش بـود رشـک آب حیـات
(گ a۱۳)

و چون دنیای بی‌نیازی را طی کرده بود، با تجرید خاطر، قدم به سفر می‌گذارد. دام راهش، عشق خوبان در هر شهری بوده ولی بوی و صفایی در گلستان خوبان ندیده و همین باعث چشم‌پوشی شاعر از دلبران و دلداران شده و قدم در بارگاه شاهان گذاشته است اما حاسدان دربار عرصه را بر او تنگ کرده‌اند و او می‌اندیشد که چون عنقا عزلتی گزیند و زلف و رخان محبوب را به فراموشی سپارد، ولی:

که از غیـب آمـد بـه گوشـم سـروش   کـه ای رفتـه از هوش، در ره بکوش
جهانـــدار گیتـــی‌ســـتان، بایزیـــد   که بـــــادا دل و دســـت او بر مزید!
بـــه تخـــت پـــدر[۲] شـــهریاری کنـــد   جـهـان را خـداونـدگـاری کـنـد
پدر بود دریـای و ایـن گـوهر است   چه گوهر که دریاش در کف دَرست؟
(گ a۱۳)

در خاتمهٔ کتاب هم به مدد فیض روح‌القدس اشاره دارد که در تعیین سرنوشت او نقش مهمی داشته است:

به من روح قدسـی چـو همـراز شـد   بـه نـام تـو شـهنامه‌ام سـاز شـد
(گ a ۹۰)

از پیام‌های سروش این بوده که به بندگی کمر بندد و اگر حق‌گزاری کند به نعمت بی‌چونی خواهد رسید. شاعر بعد از این، سوی شاه روان می‌گردد و بر آن می‌شود که با طبع گهرفشان خود از جور گردون امان یابد و اشعار خود را به نام شهنشاه کند.

گـــذارم چنـــان نامـــه‌ای یادگـــار   کـزان کلـک مـانی شـود شرمسـار
(همان)

۲-۲. سبب نظم کتاب

شاعر آورده است: شب تیره‌ای که به سان بخت اسیران سیاه و پیکر مهر و ماه سوخته بود، اشک‌ریزان به کنجی نشسته بودم و از بی‌کسی غم همخانه‌ام بود در اوایل صبح، خیالم عجایبی از ملک مثال برایم نمودار کرد:

دلـــم منـــزل جبرئیـــل بیـــان　　شـــده آیـــهٔ فـــتح بـــابم زبـــان
چـــو بـــر نیّـــتم روح قدســـی دمیـــد　　زدم قرعـــه بـــر نـــام شـــه بایزیـــد
(گ ۱۵ a)

و بعد از این شجاعت، دادگری، بخشندگی، هنر، بخت و فر شاه را می‌ستاید و از عثمان، پایه‌گذار حاکمیت، هم نام می‌برد:

تـن ملـک چـون مـرض[۳] تـافتـه　　بـه قـانون عثمـان شـفا یافتـه
(گ ۱٦ a)

از بیتی در آخر منظومه این‌گونه مستفاد می‌شود که احتمالاً بایزید خود به شاعر امر کرده که تاریخ شاهی‌اش را به رشتهٔ نظم کشد:

بـه مـدحت گهـر گرچـه کـم سـفتهام　　بـه مـن هرچـه گفتـی بگـو، گفتـهام
(گ ۹۰a)

و شاعر در پی دست‌یازیدن به این صله بوده است:

ســـتایش کـــنم شـــاه بـــاجود را　　ســـتانم صـــله ملـــک محمـــود[۴] را
(گ ۹۰a)

۲-۳. ترتیب فصول سروده

برگ یا برگه‌های اولیه این نسخه افتاده است و عملاً ابیاتی که در آغاز تحمیدیه حضرت باری‌تعالی بوده، آورده نشده است. اولین بیت این مجموعه به‌گونه‌ای که از سیاق سروده روشن است، در ذکر نعمت‌های پروردگار بی‌چون است:

نیابـد کـس از بـرّ درکـش نشـان　　کـه در وی سپهرسـت ریـگ روان
حسـاب زمـین شـد از او بـا عـدد　　خـط اسـتوی گشـت بـر جملـه مـد
برون از حسـاب اسـت او را صـفات　　هـــم او بـــاقی دفتـــر کائنـــات
(گ ٤b)

بعد از این نعت پیامبر اسلام است:

رســـول بحـــق، ســـرور ممکنـــات　　چـــراغ جهـــان حاصـــل کائنـــات
محـــیط کـــرم مرکـــز بحـــر جـــود　　ســـپهر وقـــار آفتـــاب وجـــود
(گ b٦)

شاعر در این نعتِ پیامبر به ذکر وقایع شب معراج و معجزات ایشان می‌پردازد و کلام را با صلوات به پیامبر و اهل‌بیت کرام ختم می‌کند. در بخش بعد با خطاب‌قراردادن اهل دنیا به ستایش انبیا می‌پردازد و پس از بیان تلمیح در مورد آنان، سخن را به پیامبر اسلام می‌رساند و او را خاتم و مجموع کل پیامبران می‌داند.

از جهت مذهب، شاعر اهل سنّت است که خلفای صدر اسلام را با نام‌بردن مدح و منقبت می‌کند:

بـدو یـافـت تـخـت نـبـوّت قـرار　　بـر آن تخـت دان بـاب‌هـا چـار یـار
خـردمـنـد صـــدیـق پـاکـیـزه‌رای　　بـه تخـت خلافـت جهان‌کدخـدای
عمر چون درِ عـدل و دانش گشـــاد　　روان نـــام کســـری ز طـــاق اوفتـــاد
به عثمان که جمع اســـت قرآن از او　　کـــه بـــود آیـــۀ جمـــع[٥] در شـــأن او
به تاج خلافت علی ســـرور اســـت　　به یـک پیـرهن بـا نبـی همبـر اسـت
(گ a١٠)

سپس از فقر و روی بی‌نیازی و درویشی می‌سراید و از درگاه الهی طلب بخشایش می‌کند. شاعر در ادامه از شکر نعمت می‌گوید و در شکایت از روزگار، از جفای روزگار دون در حق عیسی و خضر و موسی و ... داد سخن می‌دهد. بخش دیگر منظومه، ذکر سلطنت خسرو در خرشنه روم است.

شاعر کنیۀ سلطان محمد فاتح را ابوالفتح نوشته که از یونان‌زمین تا به حدعجم، سپاهش زمین تا زمین را گرفته بود. حدود فرمانروایی خسرو با توصیف شاعرانه این‌گونه آمده است:

ز یـــونان‌زمـــین تا به حـــدّ عجـــم　　نشـــستی ســـپاهش حشـــم بر حشـــم
(گ b١٦)

و این شاه گاهی رایت ماه را برمی‌داشت و چون ماه بر سر شامیان می‌تاخت. گاهی جام جم را می‌گرفت و جهان را به دارنده رها می‌کرد، گاهی تیر بهرام‌گون را می‌گرفت و در پی گوری می‌تاخت.

در ادامه از ولایت خرشنه می‌گوید: بهشتی است و رودش به‌سان سلسبیل است و لب رود را کشتزار فرا گرفته

است. ده و مزرعه هرطرف بی‌کران و همهٔ کشور صیدگاه است و کوهی در این صیدگاه است که سرش از آسمان گذشته:

نهـــان پیکـــرش در غبـــار ســـحاب　　　در او مـــوجزن چشـــمهٔ آفتـــاب
(گ ۱۷b)

۲-۴. خلاصهٔ روایت تاریخی *شاهنامهٔ* منسوب به محرّمی

شاه در آماسیه[۶] ساکن بود ولی پور قرامان[۷] در یونان مزاحمت‌هایی برای عثمانی‌ها ایجاد می‌کرد. نام پور قرامان ظاهراً قاسم بوده و نبردی در صحرای لارنده صورت می‌گیرد. قاسم پس از کر و فری چاره را در گریز می‌بیند. بعد از تسلط سلطان، نشاط سه روزهٔ شکار می‌کند و آنجا گروهی از بازرگانان را می‌یابد که مورد هجوم راهزنان قلعه‌ای قرار گرفته‌اند؛ شاه به تسخیر قلعهٔ دزدان با خیل و سپاهی اقدام می‌کند.

در ادامه سلطان محمد، پدر بایزید، بیمار می‌شود و به محمدپاشای وزیر وصیّت می‌کند که زمامدار امور شاهی باشد و در صورت راستی مال و جانش از قهر شاه ایمن ماند. سلطان مدتی بعد در اثر بیماری تاب‌وتوان ایستادگی ندارد و رحلت می‌کند و زمانی نمی‌گذرد که ینی چری‌ها[۸] وزیر را اعدام[۹] و سرش را بر سر نیزه می‌کنند. زمانی که محمدپاشاه عهده‌دار زمام حکومت بود، سه مأمور مالیات‌گیر عجم بودند که بر مردم بسی ستم می‌نمودند که با اعدام وزیرنابکار، سه دفتردار عجم را هم با تراشیدن مو و سر و ابرو و نشاندن در معرض دید همگان تنبیه می‌کنند.

بعد از مرگ سلطان، شهزاده قورخوت چلبی، وزرا را به حضور طلبید و بعد از سخنرانی جذاب خود در امور مملکت، در این جلسه، وزرا از این شهزادهٔ خردسال خواستند که ابونصر، جهان‌شهریار باشد. عزانامه و تهنیت‌نامه‌ای نگاشتند و خدمت بایزید فرستادند. شه کامیاب با فتح و ظفر به ثوب تخت شاهی روان گشت و بر اریکهٔ سلطنت نشست ولی جم‌شاه، برادر ناتنی او، به کین کمر بست و بازو گشاد.

بایزید دوم همهٔ وزرا را جمع کرد و دربارهٔ رفتارهای ناروای جم چلبی سخن گفت و نظر وزرا را خواست، نظر وزرا بر این بود که باید خونش ریخته شود. خسرو هم فرمود: من او را به جان زینهار دادم اگر باز فتنه‌گری کرد، او را اسیر کنید ولی نکشید. قرار بر این شد که با لشگری گران از دارالسلام برانند تا اگر جم‌شاه قبول‌دار نصیحت نشد، او را اسیر نمایند. قاصد نامه را می‌برد و مطابق آیین در درگاه جم وارد می‌شود. بعد از ورود به خدمت شاه، نامه را می‌گشایند که محتوای آن گله از بی‌رسمی‌های برادر بود. جم بعد از خواندن نامهٔ شاه، جوابیه‌ای می‌نویسد و خود را لایق تخت و تاج می‌داند و برادر را با لحن حماسی زیبایی تهدید می‌کند. خسرو به دفع طغیان جم چلبی لشکرکشی می‌کند.

ینی‌چری‌ها به رسم طلایه از درگاه شاه، راه رزمگاه را در پیش گرفتند. در این جنگ، جم‌شاه بر ینی‌چری‌ها غلبه و شکست سنگینی بر آنان وارد کرد و بعد از بزم دوروزه، برای شکست برادر به سوی قرامان حرکت کرد. بایزید برای مقابله با برادر به مصاف ایستاد. بعد از جنگ سخت، جم‌شاه شکست خورد و از برادر عفو خواست و برادر اجازه داد که میدان را خالی کند و کسی پی خون‌ریختنش راه را بند نیاورد.

بعد از دور گشتن گرد فتور و فارغ‌گشتن جهان از سم ستور، جم چلبی پی توبه رهسپار مکه شد و نزدیک حرم مجاور نشست. قاسم قرامانی که قبلاً مقهور قدرت شاه شده بود، فرصت را مغتنم شمرد و به دربند لارنده تاخت و از آنجا نامه‌ای به جم چلبی نوشت که محتوای آن شوراندن جم چلبی علیه حاکمیت برادر و قول همراهی و همدمی یارانش با او بود.

گروهی به وسوسهٔ قاسم قرامانی و به فرمان جم چلبی پای در کارزار نهادند. علی‌بیک، سپهدار یونان که از عهد شباب با شاه بوده، بر زین نشست و نیت فتح و پیروزی را به دل بست. پس از کروفر و درگرفتن جنگ، در همین اوضاع‌واحوال، محمدبیگ از یاران شاه، از مرز یونان به هم‌نوعان خیانت کرد و به نزد جم چلبی تاخت. قاسم کینه‌جو به چتر و لوا او را پذیره شد و همهٔ لشگر را به آن سست‌پیمان سپرد تا به جنگ رقیب برود. محمدبیگ در مکانی به نام عنقریه، به مصاف ایستاد. قراگوز که در مرز عجم، شهر سواز، سپهدار و سالار شهر بود، وقتی از طغیان آن بدگهر شنید، کمر بست و اسب را به حرکت درآورد. در نزدیکی قلعه نامه‌ای به او نوشت که سراسر پر از بیم و امید بود. وقتی محمد نامه را خواند سپه را به نزدیک قلعه برد که دستبردی به یاران حریف نماید ولی قراگوز به او حمله برد و همه را از شهر و دز دور ساخت.

شاهزاده سلطان احمد چلبی، سلیمان‌بیگ سپهدار را به جنگ محمد گسیل کرد. او رستم‌وار در میدان نبرد بر محمد تاخت و بر او غلبه کرد و سرش را برید و بر نیزه کرد و گروهی که از تیغ گریختند، روی به جم چلبی آوردند.

خسرو، مولانا علی امام را به نصیحت نزد جم گسیل کرد که او را از فتنه بازدارد و بگوید که یا بنده باش و در بندگی کوش یا اسبت را بتاز و بگذار شمشیر بین ما حکم کند. وقتی علی پیام را رساند، بعد از اندکی درنگ پیام‌های تهدیدآمیز فرستاد.

علی باز او را نصیحت کرد که تو محمدنژادی از کافران مگو. پس از کعبه، جستن دیر خطاست. امید و بیم‌های علی امام، جم را به فکر فروبرد و چون محل قرار بر او تنگ شد، به سمت فرنگستان گریخت. وقتی قاسم از یار خود جدا ماند، از پی اعتذار روی به درگاه شاه آورد ولی شاه این بدنهاد را به خیل خود راه ندارد.

در ادامه داستان به ذکر شهزادگان جوان، سلطان احمد چلپی و قورخوت چلپی پرداخته، سپس در مورد مرگ کدک احمد وزیر سخن رانده. او باعث گزند و آسیب به مردم بود و فریاد و داد مردم را نمی‌شنید و درکل نیت خیری به دل نداشت. شاه روشن‌ضمیر از بیداد او آگه گشت و سران را بارداد و آن وزیرگران‌جان برابر نشست. وقتی همه از شراب سرشان گرم گشت و صدای ساز و نوا پیچید شاه دستور داد که او را بکشند: «گرفتند حلقش صراحی‌نشان/ که خون دل از دیده‌اش شد روان» (برگه ۶۸) وقتی وزیر جان داد به خاک راه در زیر پاها انداختند و سرش را پی‌سپر کردند. پادشاه وقت، فردی به نام داوودپاشا را به سمت وزارت برگزید سپس شاه، علی‌بیگ را از مرز یونان فراخواند و به چترولوا او را نواخت. خسرو سپس به ییلاق صوفیه رفت و دستور داد به مرز بنی‌عصفر دزهایی را بنا سازند.

اسکندرنامی که امیر اناطولی بود، همراه محمد از سپه‌سالاران، به این مرز گسیل شدند و بر ساحل تونه صف کشیدند. خسرو پی صید، موکب به فیلپه برد. لشکر بی‌شماری از شاه در آن دشت به صیدوشکار پرداختند.

وقتی شاه به دارالسلام قدم نهاد، اسحق، وزیر عادل‌نژاد شاه، به دلیل کهولت سن تقاضای کناره‌گیری کرد. خسرو حق‌شناس بسی او را تحسین کرد و سلانیک را به او واگذار کرد. به جای او، محمدپاشاه را انتخاب کرد. بعد از مدتی نزدیک، وزیران عرض کردند که شهریار هند به نام محمد، فرستاده‌ای و تحفه‌ای به دربار ارسال کرده بود که شاه مصر آن را به زور گرفته و نسبت به آن‌ها کارهای ناسزا روا داشته: «نباید ز خسرو اگر گوشمال/ از این بیشتر آورد در خیال» برگه ۷۴ . خسرو فرمود که به خیل و حشم کارسازی و به ملک عرب ترکتازی کنند. به یک ماه لشگر انگیختند. پادشاه بعد از این عزم مبارزه با کفار کرد و سوی بقدان و کیلی روی نهادند و گردان کافر را ببستند و در پای پیلان افکندند. عزم دیگر شاه به صوب تونه بود. اینجا هم لشکریان کافر را طعمۀ تیغ و خنجر ساختند. پادشاه عزم ادرنه کرد و خسرو موسی بیگ را به شهر داش در یونان فرستاد و او با تیغ و خنجر ره و رسم یونانیان را برانداخت. وقتی خداوندگار به کشور آمد، خبر رسید که قرال به سرزمین اسلام حمله کرده است. شاه هم سپاهی به دربند فرستاد تا او را بگیرند. قرال از این لشکرکشی بترسید و فرستاده‌هایی برای وساطت روانه کرد. چون با عجز و تقصیر به راه آمد، از شاه امان یافت. فرستاده‌ای از مغرب برای رساندن پیام شاه سرزمینش با تحفه به خدمت بایزید رسید و شاه هم به او خلعت بخشید. علی بیگ، سپهدار آصف‌سریر به مقام سرداری انتخاب شد. آخرین مطلب این نسخه، ذکر وزارت احمدپاشا است. ناسخ بقیۀ وقایع سلطنت سلطان بایزید را ذکر نکرده و پس از دو صفحه سفید به ذکر عذر تقصیر و خاتمه بسنده کرده است. مشخص است که اصل این مثنوی بیش از این بوده و ناتمامی حوادث دوران سلطان بایزید، بر این فرضیه صحه می‌گذارد.

۲-۵. محرمی و فردوسی

با توجه به ابیات پایانی که شاعر برای عذر تقصیر از پادشاه در خاتمهٔ سروده آورده، ارادت و عذرخواهی خود را از محضر فردوسی در کلام آکنده از فروتنی، اعلام کرده: «ز گفتار فردوسی‌ام عذرخواه». شاعر به‌خوبی می‌داند که سنجش و ارزش اثرش، در مقایسه با شاهنامه به مانند کاهی و کوهی است. او برای گفتن هر واژهٔ شعرش، از تنگناهای سختی گذشته و در آخر نتوانسته است در عرصهٔ شاعری به فضای شعری فردوسی نزدیک شود؛ همان‌گونه که هیچ شاعری نتوانست در عرصهٔ هنر به مرزهای شاهنامه در فضا و محتوا نزدیک شود. سایهٔ شاهنامه و تأثیر این نامهٔ خسروان را در موارد زیر می‌توان برشمرد:

الف. اثرپذیری از کارکردهای قهرمانان و شخصیت‌های *شاهنامه*

آرمان و اندیشهٔ شاعر در سرودن شاهنامهٔ منسوب به محرمی همان مدینهٔ فاضله‌ای است که در شاهنامه با نقش‌آفرینی شاهان و پهلوانان به نمایش درآمده است. شاعر برای بیان نمادها، تمثیل‌ها و استعارات مفهومی از این شخصیت و قهرمان‌ها استفاده می‌کند. ۴۱ بیت از مجموع بیت‌های این کتاب در جای‌های گوناگون به تلمیحات شخصیت و قهرمانان شاهنامهٔ فردوسی اختصاص یافته است. ازجملهٔ آن‌ها می‌توان به کیومرث، جمشید، ضحاک، فریدون، رستم، کی‌کاووس، سیاوش، اسکندر، بهرام گور، کسری و قباد اشاره کرد. در ادامه به تحلیل برخی از این تلمیحات شاعر خواهیم پرداخت:

-تلمیح برای نشان‌دادن منش و شخصیت قهرمان‌های داستان

ابونصـــر، شـــاه فریدون‌حشـــم　　　چو گردید واقـف ز احـوال جـم

(گ ٣٤ a)

جم اینجا همان جم چلبی است و یک تناسب زیبای حماسی شکل گرفته. چون جم چلبی رقیب برادر بوده است، شاعر بارها با ایهام‌ها و تناسب و تلمیحات زیبا بین این شخصیت تاریخی و شخصیت اسطوره‌ای زبردستی خود را به رخ کشیده است. برخی از نسبت‌های نمادین و توصیف‌های حماسی شاهنامه غریب هستند که شاید در طومارهای نقالی بتوان به این خصوصیات دست یافت. در توصیف بایزید:

کیـامرث شـــمشـــیر کـاووس جـام　　　ســـکندر ســـپاه فریـــدون غـــلام

(گ ٤٤ a)

در مورد شمشیر کیومرث، تفسیر یا توصیفی که به آن اشاره کرده باشد، به چشم نمی‌خورد. در متون ادبی فارسی

به دها، بقا، جاه و دین کیومرث اشاره شده ولی شمشیر کیومرث جایی در این توصیف‌ها ندارد؛ اما در مورد جام کاووس لازم به ذکر است، دو قهرمان حماسی در داشتن جام، نامدار هستند: جم و کیخسرو، ولی قهرمان یا شخصیت‌های حماسی دیگری هستند که جام خاص خود را دارند. جام کاووس در اشاراتی چه به‌صورت تداعی و چه اشارات مستقیم، در پیشینهٔ فرهنگی فارسی‌گویان به چشم می‌خورد.

> غیر از دو جامِ مشهورِ جمشید و کیخسرو با ویژگیِ گیتی‌نمایی، بعضی شخصیّت‌هایِ داستانی و تاریخیِ دیگر نیز در متون و روایت‌های ایرانی جام‌های مخصوصی دارند. از آن جمله، کاووس، شهریارِ نامدارِ کیانی، در سنّتِ نقّالی صاحبِ جامِ جهان‌بینِ معروف است. کید هندی به اسکندر جامی پیشکش می‌کند که محتوایِ آن با نوشیدن کاسته نمی‌شود و در بعضی منابع خاصیّتِ جهان‌نمایی هم دارد. جام اسکندر/ سکندر/ سکندری در شعر فارسی ناظر بر این جام است. در معدودی از مآخذِ تاریخی به جامِ خاصِّ خسروپرویز با دو ویژگیِ جهان‌بینی و پر شدنِ خودبه‌خود اشاره‌هایی شده است و گویا دارا/ داراب و انوشیروان هم جام‌هایی داشته‌اند. (آیدنلو، ۱۳۹۶: ۱)

کشیده عنان شاه کسری‌نشان (گ a۲۲) این قهرمانان حماسی که نماد شکوهمندی و بزرگی هستند در چند چهره کسرا، فریدون، قباد، کاووس و رستم خلاصه می‌شوند.

-گاهی این تلمیحات در بیان اغراض حکمی و اخلاقی استفاده شده است: در شکایت بایزید دوم از برادر خود، جم چلبی آمده است:

شکایت نمود از سرای سپنج	که این محنت‌آباد پردرد و رنج
به خاک کیامرث بنگر چه کرد	برآورد از گور بهرام، گرد
از او رفت تخت سلیمان به باد	ربود از سر تخت، تاج قباد
همان شاهد است این جهان خراب	که خون سیاووش بودش خضاب
همان بدشرابست این بی‌نظام	که از کَلّهٔ جم بگردانْد جام
کسی زین مشعبد دفاعی ندید	ز فکر جمم این به خاطر رسید

(گ ٤٤ a)

شاعر در این سروده از دسیسهٔ روزگار در اسارت انسان‌ها به‌خوبی داد سخن داده است و از کیومرث، بهرام، قباد، سیاووش و جم سخن به میان آورده است تا هم برادر را انذار دهد و هم تشویق به سازگاری کند.

- بیان تلمیحات برای اثبات قدرت و توانایی شخصیت داستان خود

شاعر در ذکر بزم خسرو، پس از توصیف زیبای خزان به بزم خسرو می‌پردازد که به فضل چنین فصلی، بزمی ترتیب می‌دهد و جام و پیمانۀ شاه را بر بزم جمشید حماسی برتری می‌نهد:

چو مجلس پر از جام و پیمانه شد حکایات جمشید افسانه شد
(گ ۱۸b)

– بیان تلمیحات برای ایجاد زیبایی‌آفرینی

برخی تلمیحات صرفاً جنبۀ زیبایی‌آفرینی دارند که این کاربرد در دوران مختلف آفرینش شعر فارسی بخصوص از قرن ششم به بعد، سابقه داشته است. وجود جم چلبی، برادر و رقیب بایزید دوم، باعث شده است تناسب‌های زیبایی با نام جم ساخته شود. در هشدار جم چلبی به فرستادۀ دربار برادر به زیبایی، خاتم و مهر پادشاهی را حق و سهم خود می‌داند و در تناسب با نام جم قرار می‌دهد می‌گوید:

به دستم نگین گر همه یکدمست همین بس که خاتم نشان جم است
(گ ۴۰b)

در توصیف پادشاه در ولایت خرشنه، تیر او را هنگام شکار گور همانند با تیر بهرام می‌داند:

گه از تیر بهرام دادی نشان پی گور هر سو کشیدی کمان
(گ ۱۷a)

در تلفیق و تطبیق قهرمانان حماسی شاهنامه با شخصیت‌های تاریخی و داستانی اعراب، در شاهنامۀ محرمی به سان متون تاریخی و ادبی، شخصیت جم و سلیمان در هم آمیخته است.

ز جام جمش داد خاتم نشان که شد تا سپاهیش فرمان، روان
(گ ۱۵b)

مشخص است که خاتم مربوط به داستان سلیمان است و آمیختگی داستان سلیمان و جمشید، باعث این نسبت شده است.

به‌طورکلی بیشترین تلمیح شاعر به شخصیت رستم است که صفاتی چون شیردلی، پاسبانی، جنگاوری، زور و توان، نبرآزمایی، جهان‌پهلوانی و گرزداری او موردستایش قرار گرفته است؛ به‌عنوان نمونه در جهانبخشی رستم آمده است:

چو رســتم منت پاســبانی کنم به شــمشــیر گیتی‌ســتانی کنم
به شــمشــیر و بازو تهمتن‌مثال به دانــش بــرازای جـاه و جــلال
(گ a٥٤ و گ ۸۰ a)

ب. استفاده از ساختار متنی *شاهنامه*

شاعر در ابتدای اثر، در سبب نظم کتاب از شب تاریک و هایل سخن به میان آورده که ساخت شکلی و خیالی اشعار، تداعی‌گر توصیف زیبای فردوسی در آغاز داستان بیژن و منیژه (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳/۳: ۳۰۴) است.

شبی همچو بخت اسـیران، سیاه در او سـوخـته پیـکر مهـر و مـاه
شـــده مرکز خط ســـودا ســـپهر ز پـرگار طـالع بـرون رفـته، مهـر
زمین هر طـرف کـوه سودا شده دل چـرخ را مـه، سـویـدا شـده
(گ ۳٤ a)

در این سروده، شاعر با ترکیب‌های وصفی و اضافی زیبایی، سیاهی و تباهی زمان را به تصویر کشیده است. تشبیه شب به بخت اسیر، تشبیه آسمان به مرکز خط سودا، تشبیه زمین به کوه سودا، تبدیل شدن ماه به نقطهٔ سیاه در دل چرخ همه حکایت هراس و ترس و رعب در روزگار است.

نمونه‌ای دیگر برای بیان پیروی شاعر از الگوی ساختار متنی در شاهنامه، نامه‌نگاری است. به دلیل شرایط خاص تاریخی و اجتماعی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارتباط انسانی تا سالیان اخیر نامه و نامه‌نگاری بوده است. تشکیل دیوان رسالت و وجود دبیر به‌عنوان یکی از ارکان مهم حکومتی، دلیل اصلی بر این ادعا است. «در شاهنامهٔ فردوسی حدود دویست نامه وجود دارد»(صحرایی و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۵). اجزا و ساختار نامه‌ها از جهت انتساب به همنوع، زیردست یا بالادست تفاوت داشته است. در شاهنامهٔ منسوب به محرمی، نامه‌نویسی از جهت شکل و مضمون و روش نامه‌نگاری همگونی و همسانی بسیاری با شاهنامهٔ فردوسی دارد؛ به‌عنوان نمونه یک مورد از این نامه‌ها تحلیل و بررسی می‌شود.

نامهٔ قاسم قرامانی به جم چلبی، ابتدا با نام خداوند آغاز می‌شود:

به نــام خـداونـد گیتـی‌نـگار که جــز وی نــدانم خداونـدگار
نگارنــدهٔ کــاخ فیــروزه‌طــاق برآرنـــدهٔ کـنـــگر نــــه‌رواق
(گ ٥۳ a)

می‌شود این نامه را با نامه زال به سام مقایسه کرد:

ز خـط نخسـت آفـرین گسـترید / بران دادگــر کآفــریــن آفریــد
از او دید شادی و زو جست زور / خـداونـد نـاهیـد و کیوان و هور

(فردوسی،۱/۱۳۹۳ ، ص.۲۰۵)

محرمی بعد از گفتن الطاف خداوند به وجه هنرمندانه‌ای به بیان هدف اصلی نامه می‌پردازد:

پس از حمـد یزدان از این بی‌نوا / بــه شــهزاده بــادا درود و ثنــا
جم شــیردل، خســرو نـامـدار / فلـک را مـدار و زمـین را قـرار
بـه زور و توان، رســتم رزمگـاه / سـزاوار دیهـیم و تخـت و کـلاه

(گ ۵۳ b)

این ابیات مقایسه شود با ادامهٔ نامهٔ زال به سام:

از او بــاد بــر ســام نیــرم درود / خداوند گوپال و شمشیر و خود
بـه مـردی هنـر در هنـر سـاخته / خــرد از هنرهــا برافراختــه

(فردوسی،۱/۱۳۹۳ ، ص.۲۰۵)

شاعر بعد از گفتن هنرهای ممدوح، سخن خود را به وجه ترغیب یا تهدید، با مهارت و زیرکی بیان می‌کند.

نصـیحت ز من گوش کن، زینهار / کـه پـر دیـده‌ام فـتـنـهٔ روزگـار
اگر پشــت بر تخت و افســر کنی / به دســت خودت خاک بر ســر کنی

(گ ۵۳ b)

این بیم و امید در نامهٔ زال به سام دیده می‌شود. زال به‌خوبی سختی‌های دور از دیار را به پدر یادآوری می‌کند و می‌خواهد به پیمانی که با او بسته، وفادار باشد. نامه‌های گوناگونی اعم از تهنیت‌نامه، عزانامه، صلح‌نامه، گشادنامه، فتح‌نامه، پندواندرزنامه و پیمان‌نامه در این اثر دیده می‌شود که از جهت ساختی و شکلی نظیر ساختار نامه‌های شاهنامهٔ فردوسی است و به جهت واژه‌ها، لحن، استفاده از عبارات خاص هم با نامه‌های یادشده قابل‌سنجش است. ضمن اینکه از نظر کوتاهی و بلندی، نامه‌ها اغلب مختصر و کوتاه هستند و شاعر در پی کش‌دار کردن نامه نیست.

حفظ ساختار حماسی شاهنامه به این دو مورد ختم نمی‌شود بلکه در شیوهٔ صحنه‌پردازی رویدادها، شروع و پایان

متن‌ها به‌سان نامهٔ نامور است. یکی از صحنه‌های تکرارناشدنی در شاهنامه، توصیف زیبای شاعر از طلوع و غروب آفتاب متناسب با متن و محتوای صحنه حماسی است. محرمی هم از این الگو در چندین جای اثر خود استفاده کرده با این تفاوت که از زبان استعاری نظامی هم در توصیف غافل نبوده است؛ وجود توصیف‌های زیبا –به صورتی که در قصاید است– از ویژگی بارز این اثر است؛ به‌گونه‌ای که به سان دوران آغازین رواج فارسی دری، شاعر از تشبیهات ملموس در ذکر شهرها، رودها و کوه‌ها سخن می‌گوید:

توصیف زیبای طلوع

چو طغراکش مهر زرین‌قلم به فرمان صبح دوم زد رقم

مسیح هوا گشت منشی‌سیر نسیم صبا قاصد بحر و بر

(گ ۳۷ a)

یا

چو زاغ شب آمد به آرامگاه سر باز خور شد نهان در کلاه

(گ ۷۲a)

ج. استفاده از تعابیر و اصطلاحات حماسی *شاهنامه*

یکی از قدرت‌های انکار ناشدنی شاعران که مرز آنان را با شاعران دیگر تعیین می‌کند، استفاده از ظرفیت زبان برای ساخت ترکیبات و اصطلاحات است. هر نوع ادبی اصطلاحات و ترکیبات خاص خود را دارد و شاهنامهٔ فردوسی که نمونهٔ اعلای نوع ادبی حماسه است، بهترین و زیباترین ترکیبات و اصطلاحات حماسی را در خود جای داده است که سرمشق و سرلوحهٔ بسیاری از شاعران، بخصوص حماسه‌گویان بوده است. اصطلاحات زیر ازجمله الفاظ متداول حماسی است که در شاهنامه بارها به کار رفته است و در شاهنامه منسوب به محرمی، زینت‌بخش سروده‌ها است:

گردن‌فراز؛ سر سرکشان؛ کران تا کران؛ نیک‌اختری؛ خویش و پیوند؛ دواسبه؛ پولادچنگ؛ پلنگینه‌پوش؛ جهان‌کدخدای و . . . .

گردن‌فراز: وز احوال گردن‌فرازان خبر... (گ ۱۶b)

سر سرکشان: سر سرکشان در کمند تو باد (گ ۱۶b)

نیک‌اختری: به نیک‌اختری نامه را شاه خواند (گ ۳۰a)

خویش و پیوند: جهان لایق خویش و پیوند نیست (گ ۳۵a)

فولادچنگ: وزان سو سلیمان فولادچنگ (گ b۵۹)

خنجرگذار: سپهبد سلیمان خنجرگذار (گ a۵۹)

چاچی‌کمان: ز چاچی‌کمان ساخت هنگامه تنگ (گ b۵۹)

جهان‌کدخدای: به تدبیر و دانش، جهان‌کدخدای: (گ b۷۳)

از این نوع تعبیرات که در ساخت حماسی شاهنامهٔ فردوسی در ریتم حماسی جاگرفته‌اند، بی‌شمارند که در اینجا اندکی از بسیاری نقل شد.

د. ابیات *شاهنامهٔ* فردوسی با اندک تغییر در *شاهنامهٔ* منسوب به محرمی

ابیات شاهنامهٔ فردوسی، شناسنامه‌دار هستند و جز از ذهن و زبان فردوسی انتظار چنین ابیاتی نمی‌رود. جذابیت بی‌مثال ابیات شاهنامه در فرازوفرود روایات حماسی و جلوهٔ روح نستوه فردوسی، عظمت و صلابتی در این ابیات ایجاد کرده است که هر شاعر حماسه‌سرا، جذابیت و ارزش‌های هنری این ابیات را درک می‌کند و از گنجینهٔ فصاحت و بلاغت شاعر، ابیاتی را برای پیرایه‌سازی اثر خود به وام می‌گیرد. در نمونه‌های شعری زیر اندکی از اثرپذیری محرمی از فردوسی ذکر خواهد شد:

محرمی: سر سرکشان در کمند تو باد/ در فتح از ناوکت در گشاد (گ ۱۶ a)

فردوسی: فلک زیر خم کمند تو باد/ سر تاجداران به بند تو باد (فردوسی، ۱۳۹۳، ۵/ ص. ۱۴۷)

محرمی: ز نعل ستوران زمین بازگشت (گ ۱۶ b)

فردوسی: زمین شد ز نعل ستوران ستوه (فردوسی، ۱۳۹۳، ۲/ ص. ۳۹۹)

محرمی: وزیر خردمند و روشن‌روان (گ ۲۴ a)

فردوسی: خردمند و دانا و روشن‌روان (فردوسی، ۱۳۹۳، ۷/ ص. ۱۸۰)

محرمی: به تیغ و تبر، گرز و تیر و کمان (گ ۳۴ a)

فردوسی: ابا ترکش و تیغ و تیر و تبر (فردوسی، ۱۳۹۳، ۴/ ص. ۲۵۴)

محرمی: تنت شد خیالی ز سودای مال/ ز پهلوی خود می‌خوری چون هلال (گ ۳۸ b)

فردوسی: خورد گاو نادان ز پهلوی خویش (فردوسی، ۱۳۹۳، ۲/ ص. ۱۳۷)

محرمی: وگر نی من و تیغ و میدان شاه (گ ۴۰ b)

فردوسی: من و گرز و میدان و افراسیاب (فردوسی، ۱۳۹۳، ۴/ ص. ۱۴)

محرمی: قبا جوشن و خود زرّین کلاه (گ ۴۰ b)

فردوسی: قبا جوشن و اسب تخت من‌ست/ کله، خود و نیزه درخت من‌ست (فردوسی، ۱۳۹۳، ۴/ ص. ۱۸۶)

محرمی: به زور و توان، رستم رزمگاه/ سزاوار دیهیم و تخت و کلاه (گ ۵۳ b)

مصراع دوم عین بیت فردوسی در داستان فریدون است: سه پور گرانمایه دارم چو ماه/ سزاوار دیهیم و تخت و کلاه (فردوسی، بی تا، ۱/ ص. ۵۰)

محرمی: به میدان درآمد چو شیر ژیان (گ ۵۷ b)

مانند این کلام فردوسی: بیامد به کردار شیر ژیان

محرمی: سبک سوی گرز گران دست برد (گ ۵۹ a)

فردوسی: به گرز گران دست برد اشکبوس (فردوسی، ۱۳۹۳، ۳/ ص. ۱۸۲)

۲-۶. ویژگی بلاغی *شاهنامه* منسوب به محرمی

سرایندۀ شاهنامه محرمی تنها روایتگر تاریخ نیست، بلکه سعی می‌کند از اسلوب زیبایی‌شناسی سخن غافل نباشد و در بیان صحنه‌های حماسی با همان شور و حالی که در شاهنامۀ فردوسی است، خلاقیت به خرج دهد. او به مانند حماسه‌سرایان، با استفاده از تصویرگری و مبالغه در ترسیم صحنه‌های نبرد، هرچه جذاب‌تر و بهتر به تشریح و تصویر صحنه‌های یادشده می‌پردازد. در حملۀ شاه زمان به شاه قرامان که باعث شکست و انهزام شاه قرامان شده، آورده است:

پس از هفته‌ای چون به یونان رسید	به صحرای لارنده[10] لشکر کشید
ز نعل ستوران زمین بازگشت	سر کوه گردید دامان دشت
صفیر نفیر و صدای درای	حشرساز گشت و قیامت‌نمای
نفس در نفس نای زرین‌بدن	ز سوز دل خلق آتش‌دهن
دم کرنا گوش‌کوب سپهر	وزان پرصدا طاس زرکوب مهر
	(گ a۲۰)

به دلیل تغییر در استفاده از ابزارهای جنگی به مانند تفنگ و توپ، مشبه‌های تازه‌ای در این اثر وارد شده ولی در رکن دیگر تغییر خاصی روی نداده است:

سپه چون به نزدیک خندق رسید	ز بارو به جز تیرباران ندید
تفک[11] در تفک بسته راه نظر	چو غربال کرده سپر در سپر

چو غـرّان شـده تـوپ آتـش‌دهـان / تـن کـوه گردیـده ریـگ روان
بـرون کـرده از مـوج خـون تیـغ سـر / وزان فتنـه درچیـده دامـن سـپر
میـان سـران تیـغ بـی‌سـاز شـد / کـه از بـادهٔ خـون سـرانداز شـد
کمـان گشـت دلتنـگ افکـار شسـت / ز بانـگ تفـک تیـر از جـای جسـت
(گ a۲۳)

قراردادن سپر که از ابزار مبارزه تیر و کمان است در مقابل تفنگ، که این نوع مبارزه همسازی ندارد، نشان‌دهندهٔ عدم رهایی شاعر از سنت‌های تصاویر حماسی است. هم‌نشینی غربال و تیر در متون حماسی در فرامرزنامه آمده است:

برآمـد چکـاچاک تیـر و تبـر / یکی بیشـه شـد سـرکشـان را سـپر
کجا خشـت برنده چون نال شـد / سـپرهـا بـه کـردار غـربـال شـد

این تصویر در متون غیرحماسی بخصوص در دورهٔ صفویه در شعر شاعران نمونه‌های زیادی دارد که حتی قبل از دورهٔ قبل از صفویه، در قدیمی‌ترین نمونه می‌توان به اشعار امیر معزی استناد کرد: جوشن گردان چو غربال است از زوبین او...(امیرمعزی،۱۳۶۲، ص.۱۰۳). در ادامهٔ وصف صحنهٔ حماسی، این تشبیهات شکل غنایی به خود گرفته: تیغ به دلیل مستی از بادهٔ خون به رقص آمده و بی‌ساز گشته است. شاعر نتوانسته از ابزارهای حماسی گذشته مثل شمشیر و کمان چشم‌پوشی کند و برای آفرینش صحنه‌ها از ابزارهای آفرینشی گذشته سوده جسته است.

۲-۶-۲. مدح و ستودن شاه و مقامات درباری

شاعر در شاهنامهٔ محرمی به دلیل وابستگی به دربار بایزید دوم و به سبب سنّت‌های مدحی که اصولاً در دربار عثمانی رایج بود و بی‌تردید ادامهٔ همان سنّت‌های درباری دورهٔ سلجوقی محسوب می‌شد، در جاهای مختلف حماسهٔ خود به مدح و توصیف افراد درباری و پادشاه در ضمن روایت تاریخی پرداخته است. این مدح و توصیف غیر از ستودن حرکات و رفتار افراد در ضمن داستان بوده است و تقریباً این ستایش‌ها در مقدمهٔ بخش‌های مختلف آمده است نه در ضمن روایات داستانی. مدح و ستایش‌های شاعر اغراق‌آمیز نیست و در اکثر مواقع از بیان و سبک حماسی برای اشعار مدحی غنایی سود جسته است:

شـه شیـردل رسـتم صـف‌شـکن... / خـدیو زمـین، شـهریار زمـن

مـی بـزم در جـام خـورشـــیـد ریـخـت   وزو جرعـه بـر خـاک جمشـید ریخـت
(گ a۱۵)

در این شعرهای مدحی، از دست بخشش، کوری دشمنان، ناوک و خنجر برنده و گرز کوه‌کوب و پیکان تیر سخن به میان آمده است. افراد مورد مدح سخاوتمند، جنگاور، شجاع، خردمند، آگاه، فاضل، هنرمند، با گهر و مشحون از صفاتی بدین‌گونه‌اند که با آهنگ و ترکیب واژه‌ها، به بهترین نحو بیان می‌شوند و سرشار از موسیقی زیبایی هستند:

جهـــانگیر «قورخـــوت»، ســـپهر کـــرم   کــزو آب رو یافــت تیــغ و قلــم
نهـــال گلســـتان شـــاهی، کـــزو   بود گلشــن دهــر، بــا رنـگ و بــو
(گ a٦٦)

به‌طورکلی با اشعار مدحی روبرو هستیم که یادآور شیوهٔ قصیده‌سرایان سبک خراسانی بخصوص فرخی سیستانی است و زبان و بیان شاعر کاملاً یادآور فرهنگ و زبان جغرافیای شرقی ایران، به‌ویژه خراسان بزرگ است.

۲-۶-۳. توصیف فصول و شهرها و بزم‌های خسرو

غیر از اشعار مدحی برای افراد گوناگون در شاهنامهٔ منسوب به محرمی، شاعر به توصیف فصل‌ها، شهرها، رودها و کوه‌ها در چندین بیت پرداخته است. این اوصاف مستقل هستند و به زیبایی در تصاویری عینی ترسیم شده‌اند. به جز موارد گفته‌شده در صحنه‌های کوتاه، مجالس شادی شاه، جنگاوران، ابزارهای جنگی هم هدف توصیف و تشریح قرار گرفته‌اند؛ به‌عنوان‌مثال، شاعر در ذکر «خرشنه» آن را فراتر از مصر و رود نیل دانسته که لب رودش از هرطرف کشتزار و هر پشته و تپهٔ آن پر از شمشاد و سرو، کوهی سر بر آسمان و سور و بارویش از مرمر و گچ ساخته شده است:

هـمـه بـرج و بـاروش کـافـورفـام   شـده سـورش از مرمـر و گـچ، تمـام
زده حـلـقـه بـر قـصـــر ســیـمـیـن شـــاه   چـو بـر آسـمان، هالـه بـر گـرد مـاه
(گ b۱۷)

بلافاصله شاعر به ذکر خزان و بزم خسرو می‌پردازد؛ به‌طورکلی با توصیفات و بیان صحنه‌های حماسی روبرو هستیم که در این زمینه متن یک‌دست است و هماهنگی دارد. در عین بیان شاعرانهٔ حماسه با همهٔ فرازوفرود روایت تاریخی، شاعر با انتخاب بیان ساده و یکدست و تأثیرگذار، هم توانسته روایتگر تاریخ باشد و هم مؤلفه‌های حماسی را به‌خوبی در این روایت جای دهد.

در صورت‌های بیانی شاعر از تشبیه بخصوص تشبیه اضافی استفادهٔ وافر کرده، ضمن اینکه از انواع دیگر تشبیه هم غافل نبوده است. در این تشبیهات هم، ابزار و آلات حماسی در ساختن این تصاویر بی‌تأثیر نیستند؛ مثلاً اژدهای هلاک ۲۵ کرکس تیر ۲۶/ آتش غیرت ۳۲/تیغ کین ۳۲/لشکر کینه ۳۴/دیوان جنگ ۳۶/ سوهان زبان ۳۸/ زنجیر خواری ۳۹//طاووس رایت ۴۴/افعی خنجر ۴۴/تیغ قضا. از جهت مقایسه‌ای، تشبیهات شاعر در گذشته رواج داشته ولی در خیلی موارد شاعر سعی کرده نوآوری‌هایی داشته باشد. «سنان راست گردید چون تیرمار»[۱۲] برگه ۲۲: تشبیه سنان به تیرمار، تشبیه تازه‌ای است. تیرمار: نوعی از مار خبیث که مانند تیر از جا جسته نیش زند. (آنندراج، نقل از دهخدا، ذیل واژه).

استعاره در این اثر حتی از کنایه کمتر است و نوآوری‌هایی در این زمینه دیده نمی‌شود. بیشتر استعاره‌ها از نوع مکنیه هستند که جان‌بخشی به اشیا، شیوه و روش شاعر در بیان تصاویر حماسی است مثل چشم زره ۴۷/ تن جوشن ۵۹/ دست کمان در کنایات هم اغلب آن‌ها تکراری و در متون حماسی دیگر ذکر شده‌اند ولی در کنایات فعلی شاعر گاهی خلاقیت‌هایی به خرج داده است. برخی از کنایات به شرح زیر است: تیغ‌شدن مو بر بدن ۲۲/ کف دست ساختن حصن۲۲/ گردبرآوردن ۲۴/ کلاه بر هوا فکندن ۲۹/ بادرفتار ۳۰/ دریادل ۳۰/ کمر بستن و بازو گشادن ۳۱/ گران‌سر و سبک‌پا ۳۱.

صورت‌های بیانی موجود در شاهنامهٔ منسوب به محرمی اغلب برگرفته از عناصر دخیل در حماسه به مانند اشیا، طبیعت و جانوران است. این عناصر پیوند تنگاتنگی با خلق تصویرهای حماسی دارد؛ بخصوص اینکه حتی مدایح شخصیت‌های تاریخی این اثر با نوعی لحن حماسی درآمیخته است.

از بین صنایع بدیعی شاعر از اغلب شگردهای بدیعی سود جسته است. ترصیع و موازنه، انواع جناس، اشتقاق و واج‌آرایی از مهم‌ترین صنایع بدیع لفظی است که در این اثر به کار رفته است. موازنه:

ز راهش غباری‌ست جرم زمین | ز قهرش بخاری‌ست چرخ برین
(گ a۸۷)

انواع جناس از بیشترین صنایع بدیع لفظی است که در این اثر جلوه‌گری می‌کند و از بین انواع جناس تمایل شاعر به زیبایی‌سازی کلام با جناس تام و مرکب است:

سبک سوی گرز گران **دست برد** | به گردان نمود از قضا **دستبرد**

کمان سپهرش چو شد **دست‌کش** قضا گو ز کار جهان **دست کش**
(گ ۵۵ و a٦٥)

واج‌آرایی:

بنفشه فروبرده سر زیر بال نشیمن‌نشین گشته شاهین‌مثال
(گ ۹۲b)

از صنایع معنوی تلمیح، تناسب، لف‌ونشر، تضاد، مبالغه، تنسیق‌الصفات و حسن تعلیل در ساخت هنری متن بیشتر سهیم هستند؛ بخصوص تناسب‌های ظریف و لطیف، به متن زیبایی خاصی بخشیده است:

تناسب:

هلالی شدم زین غم عمرکاه نبینند مردم رخم ماه ماه
به قانون دهم آنچنان ساز ملک که ناهید گردد هم‌آواز ملک
به والا چو شد بیرق کینه ضم به کسر عدو گشت فتح علم
(گ ٢٤، ٢٥، b٦١)

لف و نشر:

شده دیده و خون، حباب و شرار خدنگ و جگر، گشته سیخ و کباب
(گ a٤٧)

مبالغه:

بود کوه در زیر گرزش حریر کند چرخ چنبر به پیکان تیر
به میدان دود چون سمندش به تاب بتابد ز برج اسد آفتاب
(گ ١٥ و a١٦)

در مقام مقایسه شاهنامهٔ فردوسی و شاهنامهٔ منسوب به محرمی، می‌توان گفت اغراق که پایه و شالودهٔ اصلی حماسه است در دو اثر دیده می‌شود ولی اغراق‌های شاهنامهٔ محرمی به دلیل روح تاریخی اثر، یکدست و جذاب نیست و شاعر نتوانسته بی‌طرفی خود را در خلق اغراق حماسی، بخصوص در رویارویی دشمنان حفظ نماید اما در

شاهنامه همین اغراق در توصیف موجودات اهریمنی‌ای مانند دیو سپید یا اکوان یا افراسیاب، باعث جنبش، جوشش و جذابیت داستان شده است.

وزن شاهنامهٔ منسوب به محرمی همان وزن شاهنامهٔ فردوسی است و به تناسب همین وزن، فرایندهای واجی و آوایی برای جبران ریتم و وزن، در شعر محرمی دیده می‌شود. در زمینه موسیقی کلام، شاعر بیشتر از واژه‌های مرکب در قافیه استفاده کرده که اکثر آن‌ها قافیهٔ اسمی هستند و برای القای روح حماسی در توصیف جنگ‌ها، شاعر از قافیه مرکب سود جسته و متناسب با آن، هنگام مدح افراد، از قافیه‌های ساده بهره برده است. به دلیل تناسب احساس شاعرانه، هنگام روایت حماسی از راه انتخاب قافیه‌های درخور و مناسب، انسجام و وحدت موسیقایی را در سراسر شعر شاهد هستیم و از این جهت به درک معانی و مفاهیم شعر کمک شایانی می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ذکر شد، محرمی شاعری از شرق ایران است؛ به‌گونه‌ای که از فحوای کلامش پیداست، از شرق ایران برخاسته و به لطف خریداری سخن بین شاهان آناطولی، به دربار بایزید دوم پیوسته است. بایزید از سال ۸۷۷ تا ۹۱۸ ه.ق حاکم بوده و محرمی سی سال از این دوران را به تصویر کشیده است. نام محرمی در هیچ‌جای نسخه نیامده است و تنها روی جلد به خط ملک‌الشعرای بهار، مجرمی یا محرمی ثبت شده است. فقط در کشف‌الظنون از شاعری به نام محرمی سخن به میان آمده که شاید ملک‌الشعرای بهار به همین قیاس، نام سرایندهٔ زندگی بایزید را محرمی یا مجرمی ذکر کرده است. شاعر به جزئیات زندگی خود خیلی جسته‌وگریخته اشاره کرده که در این اشارات در نسبت او به شرق ایران، جای هیچ شک و شبهه‌ای نیست. او سنّت‌های زبانی و ادبی خراسان را در توصیفات و مدایح با خود برده و جهان و کار جهان را با همان حال و هوای توصیفات فردوسی در حماسه و مدایح فرخی و منوچهری می‌بیند؛ او در سرودن حماسه در هر جزو از تصاویر تا بیان صحنه‌های حماسی تحت تأثیر شاهنامهٔ فردوسی است؛ بااین‌حال در بیان برخی صحنه‌ها خلاقیت خاصی دارد. استفادهٔ بی‌شمار از شخصیت‌ها و قهرمانان شاهنامهٔ فردوسی، ترکیبات و واژه‌های خاص شاهنامه، حفظ اسلوب توصیفات فردوسی و نوع بیان شاهنامه از مواردی است که می‌توان ادعا کرد شاعر مستقیماً تحت تأثیر فردوسی بوده است.

یادداشت‌ها

۱. قریب سی سال در آن دیار سلطنت کرده بود [به] سبب قبح سلوك او، جماعت ینکی چری با بعضی از امیران و لشکریان

اتّفاق نموده سلطان بایزید را از سلطنت عزل کردند و پسرش سلطان سلیم را در شهور سنه ثمان عشر و تسعمایه بر تخت سلطنت نشانیدند (خورشاه‌بن قباد، ۱۳۷۹، ص. ۶۵)

۲. منظور از پدر بایزید، محمد دوم متولد سال ۱۴۳۲ م که پدر او سلطان مراد دوم و مادرش هما والده سلطان است

۳. همچنین در دیوان، احتمالاً مارضی. مارض: بیمار

۴. تلمیح به روایت صلهٔ محمود غزنوی به فردوسی و بنا به گفتهٔ نظامی عروضی: گویند از فردوسی دختری ماند سخت بزرگوار. صلت سلطان خواستند که بدو سپارند قبول نکرد و گفت: بدان محتاج نیستم...(نظامی عروضی، ۱۳۲۸، ص.۸۱)

۵. منظور «لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَينا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ»

ترجمه: «زبانت را به خاطر عجله برای خواندن قرآن حرکت مده، چراکه جمع کردن و خواندن آن بر عهدهٔ ماست.»

۶. شهرهای سامسون، لاذق، اماسیه از مغرب به ولایت عثمانلی محدود است. مرکز این امیرنشین شهر کره‌ده‌بولی (گرده‌ی‌بولی) بوده که در کنار رودخانه نسبتاً بزرگی قرار داشت. نام این شهر در کتب جغرافیایی قبل از حمله مغول نیامده (قره‌چانلو، ۱۳۸۰، ص. ۳۵۷).

۷. ظاهراً قرامان نام فردی از ترکمانان بوده که اولاد او در این ناحیه اقامت گزیده‌اند: چون اولاد قرامان که پدر ایشان در ابتدا حالت از فحّامان ترکمانان نواحی ارمن بود که به قمرالدین معروف است و همواره از آن کوه‌ها به لارنده فحم کشیدی و قوت عیال و اطفال مرتّب داشتی در وقت فترت بایجو در سنه ۶۵۴ انتهاز فرصت نمود و با ابناء جنس خود به حرامی‌گری و راهزنی آغاز کرد و از پیادگی به سواری رسید و بعد از آن چون سلطان عزّالدین از مملکت جدا شد و هر دو شطر مملکت در تصرّف سلطان رکن الدین آمد قرامان را به آمال در دام طاعت کشید (مشکور، ۱۳۵۰، ص. ۳۲۲) بر وزن خرامان کویند از بلاد یونانست محتویست بر بلاد قدیمه و قصبات عظیمه و نواحی آباد و قرای بهجت بنیاد جبال عالیه و تلال راسیه اکثر از اقلیم چهارم و قلیلی از پنجم آن ملك در وسط کشور اناطولی اتّفاق افتاده و اندك مایل بمغرب واقع و اکثر مشتهیات در آنجا مهیا و آماده است خلقش شجاع و دلیر و مهمان‌پذیرند عموما حنفی‌مذهب و دیکر نصاری و دیکر غالی‌اند و قلیلی شیعی‌مذهب و خوش‌مشربند (شیروانی، ۱۳۶۲، ص.۴۲۵)

۸. ینی‌چری: به معنی چریك، (... ینی‌چری‌ها در حقیقت اساس و هسته ارتش پیاده‌نظام (عثمانی) بودند که سپاهی نو بود و کلاه سفید نمدین داشتند و از این کلاه دستار سپیدی نیز آویخته بود که تا روی شانه‌ها فرود می‌آمد و ینی‌چری‌ها این دستار سپید را با سنجاق مسین زراندودی که بشکل قاشق کوچکی بود بر کلاه خود می‌آویختند). (حسینی فسایی، ۱۳۸۱، ج۱، ۳۹۹).

۹. در مورد دلیل اعدام وزیر محمد فاتح آورده‌اند: وقتی سلطان محمد مرد، صدر اعظم محمد پاشا قرامانی مخفیانه به جم پیغام فرستاد. ولی سپاهیان ینی‌چری مخالفت کرده وزیر را کشتند. بالاخره بایزید خود را بقسطنطنیه رسانید، در حالی که فرستاده صدر اعظم، در بین راه، دستگیر و مقتول شده و بالنتیجه جم از فوت پدر بی‌خبر مانده بود (نوایی، ۱۳۵۶، ص. ۳۷۸)

۱۰. لارنده: کرسی (مرکز) ولایت قرامان، شهر لارنده بود که به مناسبت نام ولایت، «قره‌مان» نیز نامیده می‌شد. ادریسی از شهر لارنده ضمن وصف راه‌های آسیای صغیر نام می‌برد و می‌نویسد: از انقره تا شهر لارنده چهار روز راه و از لارنده تا شهر سنطی پنج روز راه است (قره‌چانلو، ۱۳۸۰، ج۱/ص. ۳۵۵)

۱۱. تفگ مخفف تفنگ است. مبدل تپک که تصغیر و تخفیف توپ است... (غیاث‌الدین، ذیل واژه). به این تعبیر همان توپک با ک تصغیر است.

۱۲. از جهت ریخت‌شناسی «سری باریک و کشیده، مردمکی گرد، گردنی مشخص، تنه‌ای کشیده و دمی بلند دارد. سطح پشتی بدن آن زیتونی رنگ و دارای دو خط طولی قهوه‌ای از ناحیه‌ی سر تا انتهای دم و سطح شکمی آن زرد رنگ است.» (https://nature-bank.iranology.ir/description.aspx?id=id8_7001&f=1؛ دیده شده در تاریخ ۱۴۰۱/۰۹/۱۲).

کتابنامه

افشار، ا.(۱۳۴۷). کتابشناسی فردوسی. تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.

آیدنلو، س. (۱۳۹۶). «جام‌های ویژۀ چند شخصیّتِ داستانی و تاریخی در متون ایرانی». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۷(۱)، ۱-۱۴.

بیانی، خ. (۱۳۷۹). تاریخ نظامی ایران دورۀ صفویه. تهران: زرین قلم.

حاجی خلیفه. (۱۹۴۱). کشف الظنون فی اسماءالکتب و الفنون. ج ۲، به تصحیح محمد اشرف‌الدین. لبنان: دار احیاء التراث العربی.

حسینی فسایی، ح. (۱۳۸۱). فارسنامۀ ناصری. به تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.

خورشاه‌بن قباد. (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی. به تصحیح و تحشیۀ محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.

دهخدا، ع.(۱۳۷۷). لغتنامه. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران

ریاحی، م، ا. (۱۳۶۹). زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی. تهران: پاژنگ

شاهنامۀ منسوب به محرمی. نسخۀ خطی به شمارۀ ۷۴۶۴۲. تهران: مجلس.

شیروانی، ز. (۱۳۶۲). بستان السیاحة. تهران: سنایی.

شیشمان، ب.، و کوزوباش، م. (۲۰۰۸). تأثیر شاهنامه بر فرهنگ و ادبیات ترک. استانبول: اتوکن.

صحرایی، قاسم. (۱۳۹۰). «پژوهشی در نامه‌های شاهنامه‌ی فردوسی». متن‌پژوهی ادبی. ۱۵(۵۰)، ۱۳۳-۱۵۷.

غیاث‌الدین، م.(۱۳۶۲). فرهنگ غیاث اللغات.با تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران:کانون معرفت.

فردوسی، ا. (۱۳۹۳). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: دایره‌المعارف اسلامی.

فردوسی، ا. (بی تا). شاهنامه. به کوشش ترنر ماکان. کلکته.

قره چانلو، ح. (۱۳۸۰). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی ج۱. تهران: سمت.

مشکور، م، ج. (۱۳۵۰) اخبار سلاجقۀ روم. به اهتمام محمدجواد مشکور. تهران: کتابفروشی تهران

معزّی، م. (۱۳۶۲). کلیات دیوان. با مقدمه و تصحیح ناصر هیری. تهران: مرزبان.

مول، ژ. (۱۳۵۴). دیباچه شاهنامه. ترجمۀ جهانگیر افکاری. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

نظامی عروضی. (۱۳۲۸). چهار مقاله. به تصحیح محمد قزوینی. به کوشش محمد معین. تهران: ارمغان.

نوایی، عب. (۱۳۵۶). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نوروزی، ی.، و آب‌برین، س. (۱۳۹۵). «شاهنامه در ادبیات ترکی». فصلنامۀ ادبیات تطبیقی. شماره ۴، ۱۱۶-۱۳۹.